

Azərbaycan xalq çalğı alətləri

Azərbaycan xalq çalğı alətləri, ilk növbədə xalq çalğı alətləri ansamblında istifadə edilən qədim musiqi alətlərindəndir. Qədim musiqi alətləri xalqın tarixi, mədəniyyət və mənəviyyət abidəsidir. Unudulmuş abidələri bərpa etmək, onları yenidən həyata qaytarmaq, tarixin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq, mənəviyyətimizi, mədəniyyətimizi zənginləşdirmək çox şərəfli və mötəbər bir işdir.

Azərbaycanda zərb çalğı alətlərinin kökləri çox-çox qədimlərə, ibtidai yaşayış dövrlərinə gedib çıxır. Bu dövrlərdə insanlar müəyyən vasitələrlə ritmlər yaratmışlar. Belə vasitələrdən biri ayaqdöymə zərb üsulu idi ki, bu zaman qazılmış quyunun üzərində quru ağac döşəyər, üstünü müxtəlif heyvan dəriləri ilə örtərək onu ayaqla döyəcləməklə çeşidli ritmlər alarmışlar. İlk zərb alətləri, çox güman ki, belə yaranmışdır.

İndi də zorxana oyunlarından birinin adı "Ayaqdöymə" adlanır. Azərbaycanda ən qədim insan məskənlərindən biri olan Qobustanda Cingirdağın ətkələrində on-on iki min il əvvəllərə aid edilən qaya rəsmləri ilə yanaşı, "Qaval daşı" adlanan böyük bir qaya parçası da vardır. Bu qayanı əl, ayaq və yaxud hər hansı bir cisimlə döyəclədikdə, qavalın tembrinə uyğun səslər alınır.

Belə güman edilir ki, həmin qaya parçası ulu ədalətimiz tərəfindən zərb aləti kimi istifadə olunduğundan bu günümüzdə "Qaval daşı" adı ilə gəlib çatmışdır. Qaval daşı bu gün də zərb alətlərinə xas olan keyfiyyətlərini saxlamaqdadır. Zərb çalğı alətlərinin müxtəlif növləri Azərbaycan ərazisində tarixən çox geniş yayılmış və xalqımızın mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır.

Alətsünaslığımızın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun zərb çalğı alətləri ilə zənginliyidir. Hazırda musiqi sənətimizin inkişafında başlıca rol oy-

nayan bir çox zərb alətlərindən geniş istifadə edilir. Bu alətlər, əsasən, 3 növə ayrılır:

1. Membranlı - Qrupa təbil, kos, qoşa nağara, nağara, dümbək və bu növ digər zərb alətləri daxildir;

2. İdiophonlu - Buraya kasa və saxsı qablar, müxtəlif növlü laqqutilər, şaxşaxlar, zıncırovlar, qumrovlar və s. aid edilə bilər;

3. İdiomembranlı - Bu növ zərb alətlərinə qaval və dəf aid edilir.

Membranlı zərb çalğı alətləri arasında ən geniş yayılmışı nağaradır. Xalqımızın adət və ənənələrinin, toy-bayram şənliklərinin aparıcı çalğı alətlərindən sayılan nağaranın bir sıra növləri mövcuddur. Ölçüləri ilə fərqləndirilən bu növlər böyük nağara, cürə nağara, çiling nağara, qoltuq nağara, əl nağara adlandırılır. Bu alət, əsasən, iki quruluşda mövcuddur: birüzlü və ikiüzlü. Birüzlülərə qoşa nağara, nağara-zən, təbil, dəf, qaval, ikiüzlülərə böyük nağara (kos nağara), cürə nağara və qoltuq nağara aid edilir. Nağaralar arasında ən çox yayılanı qoltuq nağara və qoşa nağara hesab edilir.

Zəngin və müxtəlif növlü zərb çalğı alətlərindən bir çoxu: təbil bas, dəmbəl, məzhər, təbil, qumrov, zil, dühul, zəng, zıncırov, kaman, sine, davul, naqus, xalxal və başqaları musiqi mədəniyyətimizin inkişafı tarixində müstəsna rol oynamış, lakin bu günümüzdə gəlib çatmamışdır.

Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan

musiqi alətləri mövcud olub. Qobustandakı qavaldası, Mingəçevirdə tapılmış balabanaoşşar musiqi aləti bu fikri təsdiq edir. Azərbaycan xalqı lap qədim zamanlardan hələ zəngin musiqi mədəniyyətinə malik müxtəlif növ musiqi alətləri yaratmışdır. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin ən qədimi Qobustanda "qaval çalan daş" hesab olunur. Musiqi alətlərinin xüsusi məlumatları Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində, ədəbiyyatında, xalq dastanlarında, eləcə də musiqişünasların əsərlərində cəmləşmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda simli-mizrablı alətlər geniş yayılmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da musiqi alətlərinə dair məlumatlar var. Burada qopuz, zurna, nağara kimi alətlərin adları çəkilmişdir. Orta əsrlərdən bəri Azərbaycanda kamança, qopuz, rübab, cəng, səntur, qanun, şeypur, ərcənəm (nəfəslı), təbil, nağara, dəf, dümbək (zərb) kimi musiqi alətlərindən geniş istifadə edilməkdədir. Azərbaycanda mövcud olmuş çalğı alətlərinin növləri müəyyənləşdirilərkən klassik poeziyadan əxz olunmuş şeir misraları da çox qiymətli məxəzdir. Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, Xaqaninin poemalarında, qəzəllərində xalq çalğı alətlərinin adları çəkilmiş, miniatür məktəbi rəsamlarının əsərlərində isə onların təsvirləri verilmişdir. Sonrakı dövrlərdə onların bəziləri tədricən aradan çıxmış, digərləri isə təkmilləşərək daha geniş yayılmışdır. Tədqiqatçılardan məlumdur ki, Azərbaycanda 4 qrupa daxil olan 100-ə yaxın xalq çalğı alətləri məlumdur.

Hal-hazırda Azərbaycanda orkestrlərin, müxtəlif ansambların tərkibində və solo ifaçılığında xalq çalğı alətlərindən istifadə olunanları bunlardır:

- Simlilərdən - tar, saz, kamança, qanun, ud, dambur;
- Nəfəslı çalınarlardan - balaban, tütək, zurna, ney, tulum;
- Dərillilərdən (zərb alətləri) - nağara, qaval, qoşanağara, dümbək;
- Özünəməmənlərdən - şaxşax, kaman və laqquti.

Qədim alətlərin bərpasında muzey ekspozatlarının üzərində aparılan araşdırmaların nəticələri də əhəmiyyətli olmuşdur. Bu mənada laboratoriyanın elmi əməkdaşlarının xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Orta əsrlərdə istifadə edilmiş, sonralar tədricən unudularaq dövrümüzdə gəlib çatmamış cəng, bərbət, çaqana, çoğur, səntur, tənbur, rübab, rud, qopuz, ney musiqi alətləri elmi şəkildə araşdırılmış, laboratoriya şəraitində yenidən quraşdırılaraq tam bərpa edilmişdir. Bərpa olunmuş musiqi alətləri üzərində təkmilləşdirmə işləri də aparılmışdır.

Belə ki, səs tembrinin gücləndirilməsi və səs diapazonunun genişləndirilməsi məqsədi ilə alətlərin quruluşunda və simlərin növlərində bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, simlərin hazırlanmasında istifadə edilən ipək və bağırsağ sonradan metal və kapronla əvəz olunmuşdur ki, bu da səsini daha güclü olmasını təmin edir.

• Şəbnəm HİKMƏTQIZI

